

SAULĖ PUČILIAUSKAITĖ

Kauno technologijos universitetas

KĄ KANTAS IR WITTGENSTEINAS MUMS NORI PASAKYTI APIE RELIGIJĄ

What Kant and Wittgenstein have to Say to us about Religion

SUMMARY

The article presents a comparative analysis of Kant's and Wittgenstein's views on religion. In spite of evident differences between their lifestyle and philosophy, both philosophers stress the importance of the moral or "good" life, and think little of the importance of rituals. However, Wittgenstein seems to appear closer to the common notion of religious life, as his attitude to religion, to God, stems from his personal experience of life, which is expressed not in his thoughts, but in invocations.

But there is one feature which unites their thought in one direction. Namely, when they try to express their thoughts *about* religion, they speak from *outside* it, *not* from inside. Perhaps philosophy cannot do as much as that. Therefore, it will never exhaust the meaning of religion, as it appears to religious people, who do not "have views on religion", but live *in* it and direct their lives according to it.

4. KĄ SAKO WITTGENSTEINO PASTABOS

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad ir Wittgensteinui religijos problema neturėtų kilti. Juk kas gi įvyksta *Traktate* ir apie ką kalba jo 1914–1916 metų *Užrašai*? Kiekvienas žino, tarkime, kad *Traktate* Wittgensteinas paneigė metafizikos galimybę (o daugeliui tuo jis pasirodo kiek panašus į Kantą – abu jie paneigė metafiziką kaip *mokslą*), tad, atrodytu,

toks jokios „aukštesnės tikrovės“ (apie kurią kalba metafizika) nepripažįstantis mąstytojas turėtų ir *nesirūpinti* religija, kuriai ir rūpi santykis su šia „aukštesne tikrove“. Tokiems skaitytojams, kurie Wittgensteino asmenyje dar mato pozityvistinės („aukštesnę tikrovę“ neigiančios) mąstysenos įkvėpimą, tą pozityvizmo „juodąją gulbę“, mes siūlome ramiai

RAKTAŽODŽIAI: religija, moralė, Dievas, santykis, kreipinys, sekmadienio problema, geras gyvenimas.

KEY WORDS: religion, morality, God, relation, invocation, Sunday problem, good life.

ir be išankstinio nusistatymo perskaityti keletą Wittgensteino minčių iš to paties *Traktato*, kažkodėl tapusio XX a. pozityvizmo Biblija.

4.1 Keletas šiuo klausimu tinkančių minčių iš *Traktato*

Šiam klausimui nušviesti mes pasirinkome metodą, kurį norėtume pavadinti tiesiog *skaitymu*: Wittgensteinas rašo daug geriau ir trumpiau už mus, tad mes tiesiog cituosime šiam reikalui tinkančius sakinius, kuriems pateiksime po trumpą komentarą.

Pradedame: „Pasaulio prasmė turi būti už pasaulio“ (6.41)³¹. Wittgensteinas sako, kad pasaulyje prasmės nėra, bet jeigu ji yra, tuomet ji yra kažkur kitur, kas jau nepriklauso pasaulio kategorijoms. Kol kas čia nėra tokios „prasmės vietos“ konstatacijos, bet yra iškeliami jos buvimo prielaida. Toliau: „Turi būti tam tikras etinis atlygis ir etinė bausmė, tačiau tai turi slypėti pačiame veiksmė“ (6.422)³². Kas yra minėtasis „etinis atlygis“? Jeigu kalbama apie etinį atlygį, tai, matyt, yra kažkas kita, nei atlikus veiksmą gauti pinigų. Vadinasi, yra *kažkoks* atlygis už veiksmą. Ir tai, jog tas atlygis slypi „pačiame veiksmė“, o ne po jo, problemos vis tiek neišsprendžia. Taigi atrodo, jog yra kažkokie dėniai, kurie nėra gamtos dėsniai. *Kokie* jie? Tęsiame: „Gyvenimo mįslės sprendimas erdvėje ir laike yra už erdvės ir laiko. (Ne gamtos mokslų problemos čia turėtų būti sprendžiamos)“ (6.4312)³³. Akivaizdi analogija su Kantu – metafizika tikrai nesprendžia gamtos mokslų problemų.

Beje, susidaro nenugalimas išpūdis, kad yra kažkas „už erdvės ir laiko“, nes pats Wittgensteinas pasako, kad toks „gyvenimo mįslės“ sprendimas yra, ir kur jis yra. Galiausiai teologų bendruomenei šiurpą kelianti garsioji 6.432: „*Kaip* yra pasaulis, Aukščiausiam visiškai nesvarbu. Dievas pasaulyje neapsireiškia“³⁴. Joje Wittgensteinas pasako, kad Dievas yra, o po to pasako, kad Jis su pasauliu nesutampa. Paimta tokiu stambiu planu, ši tezė visai krikščioniška, bet jei prieitume prie detalių, ji gal ir galėtų sukelti nepasitenkinimą. Bet gerai pagalvojus, Dievas (betarpiškai, koks jis yra) galbūt iš tikrųjų neatsiskleidžia pasaulyje? Vienintelė problemiška vieta lieka tik ta, kad „Aukščiausiam nesvarbu“. Su tuo tikrai daugelis nesutiktų. Pabaigai 6.522³⁵: „Iš tikrųjų esama kažkas neišreiškiamas. Tai *rodo* save, tai yra mistiška.“ Patenkame į kiek keblią padėtį – jeigu kažkas save rodo, tai reiškia, kad kažkas matyti. Vadinasi, tas „kažkas“ *rodo* save ne „aukštesnėje“, o *šioje* tikrovėje?

Jeigu dabar pasakytume, kad ši tikrovė yra tikroji mįslė, turbūt nieko nenustebintume. Bet juk panašiai manė ir gamtos filosofai, ir Aristotelis, ir galiausiai daugelis vėlesnių filosofų. Mes tik siekiame, kad problema nepavirstų „ginču dėl žodžių“: „fiziška“ tai ar „metafiziška“. Todėl siūlome dar kartą pažvelgti į tezę 6.522, kuria viskas pasakyta be šių terminų.

Po to tampa visiškai aišku, kad tikrovę, kurioje iš principo gali egzistuoti religijos ir jos filosofijos klausimai, Wittgensteinas turi.

4.2 Apie Wittgensteino *Užrašų* 1914-1916 turinį

Daugelis Wittgensteino dienoraščių buvo sunaikinti 1950 metais, pačiam Wittgensteinui paliepus. Šių dienoraščių turinys turėjo atspindėti *Traktato* gimimo laikotarpį. Tačiau trys iš jų liko, ir dabar yra prieinami skaitytojams *Užrašų 1914-1916* pavadinimu.

Anot specialistų, *Užrašai 1914-1916* savarankiškos vertės neturi ir „jiems neturėtų būti teikiama daugiau reikšmės nei laikyti juos evidencija tam tikroms *Traktato* interpretacijoms“³⁶. Iš tiesų *Užrašai* yra juodraščiai. Tačiau su specialistų nuomone galima nesutikti vien todėl, kad mes stokojame aiškaus kriterijaus, kuri mintis – ankstesnė, išsakyta juodraštyje, ar galiausiai išpausta *Traktate* – yra tikrovės požiūriu vertingesnė (nesvarbu, ką pats Wittgensteinas apie tai manė). Nors *Traktato* kaip veikalo vertės neužginčysi, daugeliu atvejų jis yra toks sąmoningai mįslingas, kad nuoširdus skaitytojas pajunta norą geriau išgiltinti į autoriaus mintis, o ne tik mėgautis ta stulbinama jų išraiška, kuri *Traktatui* yra būdinga. Ir tada skaitytojas paima į rankas *Užrašus* – čia Wittgensteinas rašo pats sau, įtvirtindamas tai, ką pats sau *mąsto*.

Ir ką gi skaitytojas ten randa? *Užrašų* pradžia datuojama 1914 metų rugpjūčio 22 diena. Pradėjęs skaityti, mūsų nuoširdžiai besidomintis skaitytojas patenka į tai, kas buvo pavadinta „Logikos pragaru“³⁷, t. y. į *nepaprastai* įtemptą logikos problemų svarstymą. Wittgensteinas tyrinėja logikos formules,

bando naujus simbolizmo būdus. Norint skaityti *Užrašus*, reikia mokėti skaityti ne tik įprastą kalbą, bet ir logikos simbolius. Bendriausia prasme jį domina kaip funkcionuoja ženklas: atskiras ženklas ir ženklas junginyje, koks yra ženklo ir ženklinamojo santykis. 1914 metų rugsėjo 26 dieną jis klausia: „Kuo pagrįstas yra mūsų – žinoma, gerai pagrįstas įsitikinimas, kad bet kokią prasmę mes galime išreikšti dviejų dimensijų raštu?“³⁸ Po mėnesio (1914. 10. 27) jis pripažįsta, kad jo „Loginio atvaizdavimo teorijos sunkumas buvo surasti ryšį tarp ženklų popieriuje ir dalykų padėties (Sachverhalt) pasaulyje.“³⁹ Toliau sprendžiami tie patys klausimai iš skirtingų požiūrio taškų.

Čia galima pagalvoti – štai ką reiškia genijus. Tokio susitelkimo į vieną dalyką ir vieną problemą mes neaptikime niekur kitur – Wittgensteinas su tokiu įkarščiu rašo ir bando logikos formules, kaip kad išivaizduotume genialų kompozitorių (pavyzdžiui, Mocartą) kuriant muziką. Ir mūsų skaitytojas pagalvotų: „Beviltiškas reikalas...“.

Po dviejų metų – 1916 metų gegužės 11 dieną – skaitome klausimus apie egzistencinio teiginio simbolizmą: Wittgensteinui rūpi, ar egzistencinis teiginys yra operacija. Ir staiga – kitas įrašas, kurio data – lygiai mėnuo po minėtojo klausimo apie egzistencinio teiginio pagrindus (tarp jų nėra nieko, įrašai seka vienas po kito), mes randame klausimą: „Ką aš žinau apie Dievą ir gyvenimo tikslą?“ (11.6.16)⁴⁰

Po to pradėdame aptikti įrašus, kurie tikrai niekaip nesusiję su reprezentacijos

teorija. Juose Wittgensteinas kalba apie Pasaulį, Dievą, Aš, valią, subjektą, etiką, estetiką, kartkartėmis vėl sugrįždamas prie operacijų. Taigi apie dalykus, kuriuos mes laikytume veikiau egzistencialiais, o ne loginiais, Wittgensteinas su pertraukomis mąstė maždaug šešis mėnesius, jeigu neminėsime paties paskutinio įrašo, kai (po keleto pastraipų logikos klausimais) Wittgensteinas staiga susimąsto apie savižudybę (10. 01. 17)⁴¹. Grįždami prie to, apie ką jau kalbėjome, trumpai apžvelgsime Wittgensteino mintis apie Dievą.

Regis, mintis apie Dievą Wittgensteinui kyla iš nepasitenkinimo vien faktų pasauliu. Todėl Dievo sąvoka jo mąstyme atsiranda būtent pasaulio *prasmės* kontekste. Sakytum, bandydamas *pats* suprasti, kas yra Dievas, o ne norėdamas prie savo pažiūrų priderinti jau egzistuojančią religiją, Wittgensteinas suranda, ką jis pats galėtų laikyti Dievu: „Gyvenimo prasmę, t.y. pasaulio prasmę, mes galime pavadinti Dievu.“ (11.6.16)⁴² Todėl „melstis yra mąstyti apie gyvenimo prasmę“⁴³ (Ten pat). Tad galima trumpai pasakyti, kad Dievas Wittgensteinui yra pasaulio prasmė.

Greta šios, *Užrašuose* galima išskirti dar vieną ryškią Dievo sampratą: Dievas yra pats pasaulis. Ši samprata Wittgensteinui kyla išsąmoninus, kad daug kas pasaulyje nepriklauso nuo jo valios: „Kaip ten bebūtų, bet kuriuo atveju mes esame tam tikra prasme priklausomi, ir tai, nuo ko mes esame priklausomi, vadiname Dievu. Šia prasme Dievas paprasčiausiai būtų likimas, arba, kas yra tas pat – pasaulis, kuris yra nepriklau-

somas nuo mūsų valios.“ (8.7.16)⁴⁴ Atpažįstant tam tikrą nederbę tarp mūsų lūkesčių ir to, kaip iš tikrųjų yra, žmogus (kaip, matyt, mąsto Wittgensteinas), išgyvena tam tikrą jausmą, kurį galima pavadinti neaiškios priklausomybės pajauta. Ir matydamas, kad negali nieko pakeisti, jis konstatuoja: „Kaip yra, yra Dievas.“ (1. 8. 16)⁴⁵ (Taip, sakytume, nuosavu protu Wittgensteinas prieina prie kažkuo giminingos Senajam Testamentui pažiūros, nors tiesiogiai jų tapatinti negalima).

Taigi natūralu būtų paklausti, ar žmogus su neaiškios priklausomybės pajauta turi kokią nors išeitį? Wittgensteinas ją numato: gana drąsiai jis taria, kad gali padaryti save nepriklausomą nuo likimo, ir, žinoma, sąlyginai pareiškia, kad „Yra dvi dievybės : pasaulis ir mano nepriklausomas Aš.“ (8.7.16)⁴⁶ Iš po to sekančių komentarų matyti, kad savojo Aš nepriklausomybę jis mato valioje, o veiksmus, *atitinkančius* (*Übereinstimmung*) svetimą valią, nuo kurios esame priklausomi, jis laiko „Dievo valios vykdymu“ (šią sąvoką Wittgensteinas vartoja tarytum pats sau apibrėždamas, ką šis terminas reiškia). Pasirinkimo galimybė – pasirinkti tą valią vykdyti ar ne, slypi pačiame subjekte, iš kurio kyla ir pasirenkamo dalyko pobūdžio apibūdinimas – geras jis ar blogas. Gėris ar blogis nėra „substancijos“, tai taip pat nėra ir substancionalios pasaulio savybės. Tai yra subjekto predikatai – „tačiau čia subjekto esmė (*Wesen*) yra visiškai užskleista.“ (2.8.16)⁴⁷

Nesigilinant į Wittgensteino etikos ir estetikos nuotrupas akivaizdu, kad *Už-*

*rašų 1914-1916 turinys parodo kažką, ko pats autorius iš pradžių ir nenorėjo į jį įdėti, ir kas veikiausiai visai nedomino jo logikos mokytojo B. Russello: greta logikos, kažkokie kiti klausimai pasirodo esą ne mažiau (o gal net ir daugiau) esmingi. Dalyko svarba ne visuomet matuojama parašytų puslapių kiekiu, o tikslumas, kuriuo Wittgensteinas reiškia mintį egzistenciniais klausimais, yra kur kas didesnis – tai ne logikos simbolizmo bandymai, ne klausimai, o dažniausiai visiškai apibrėžti atsakymai. Čia net negali kilti klausimo dėl vadinamojo Wittgensteino „pozityvizmo“ – faktų pačių savaime jis negarbina. Ir nors jis nepasirodo kaip „tradicinis tikintysis“, atsiskleidžia kaip *mąstytojas* apie Dievą, kuris viską nori suprasti pats. Ir apskritai, vien tik toki *savęs paties* išisąmoninimą jis laiko tikroju religijos šaltiniu: „Tik iš mano gyvenimo vienatimumo išisąmoninimo atsiranda religija – mokslas – ir menas.“ (1.8.16)⁴⁸*

4.3 Žingsnis gilyn: slaptieji dienoraščiai

Skaitytojas, kurio kelionę į Wittgensteino pasaulį mes čia tarytum bandomė nupiešti, visai atsitiktinai bibliotekos lentynoje gali pamatyti knygą *Slaptieji dienoraščiai*, kurios „autorius“ (kiek galima būti dienoraščio „autoriumi“?) taip pat yra Wittgensteinas. Būdamas kiek susipažinęs su Wittgensteino biografija, skaitytojas gali gana profesionaliai pasidomėti, *kada* jie buvo parašyti. Smalsumui nugalėjus tą tarsi etinę problemą, ar galima skaityti svetimus (ir dar slaptus)

dienoraščius ir ką daryti tokiu atveju, jeigu jie *vis tiek* yra išviešinti, ir juos skaityti gali *bet kas*, jis pasidomi redaktorių darbu ir abstrulbės aptinka *štai kokį dalyką*: šie dienoraščiai yra paimti iš tų pačių trijų sąsiuvinų, remiantis kuriais sudaryti mūsų ką tik aptarti *Užrašai 1914-1916*. *Užrašų 1914-1916* redaktoriai, vėlyvojo Wittgensteino mokiniai G. E. M. Anscombe ir G. H. von Wrightas savo *Pratarmėje* rašo: „Mes palikome labai nedaug iš to, kas buvo užrašų knygelėse: buvo praleisti eskizai simbolizmo, kurio nebuvo galima interpretuoti, ar kurie buvo šiaip jau neįdomūs.“⁴⁹ Kaip sužinome iš *Slaptųjų dienoraščių* redakcijos, pasakyta buvo per švelniai: pirma, tie „neįdomūs simbolizmo bandymai“ buvo ne kas kita, nei įrašai *slaptaraščiu* (*Geheimschrift*); antra, tai nėra *logikos* simbolizmas (nors anglų redaktorių komentaras palieka būtent toki išpūdį). Pasirodo, savo užrašų knygelėse, kurias pildė būdamas savanoriu I-ajame Pasauliniame kare, dešinėje pusėje jis rašė normaliu šriftu, (matyt, tai vadino „darbu“, ir tai yra jo *Užrašai 1914-1916*), o kairėje pusėje – slaptaraščiu, ir būtent tai daugelį metų buvo įvairiausiai būdais slepiama. Archyvo darbuotojai žinojo šifrą – galiausiai XX amžiaus pabaigoje tai buvo paskelbta.

Ši slėpimo–išviešinimo istorija pakankamai įdomi ir ilga, parodanti kovą tarp oficialios „anglosaksiškos“ „hagiografinės interpretacijos sistemos“⁵⁰ bei tos Wittgensteino asmens bei jo filosofijos pusės, apie kurią prakalbo amerikiečių ir vokiečių tyrinėtojai. Šį kartą ne ji yra mūsų dėmesio centre. Mūsų skaity-

tojas, kuris daugiau domisi nei tyrinėja, puola tuos iššifruotus pasažus *skaityti*.

Ir ką gi jis randa? Ogi nieko tokio, kas pernelyg nustebintų savo „geltonųjų puslapių“ prasme. („Vaikų žaidimai“, pamanytų jis). Tačiau jis tikrai pamatys paveikslą žmogaus, kuris turi diena iš dienos kęsti kareiviško gyvenimo kasdienybę ir joje nori išsaugoti „dvasią“ (*Geist*) bei „neprarasti savęs“. Jis rašo, ką tą dieną veikė, su kuo susitiko, kad tas karininkas buvo „labai mielas žmogus“, kad gavo laišką ir t.t. Vėliau, patekęs arčiau ugnies linijos, jis rašo, kad galbūt greitai žus, kad dar norėtų gyventi. Tačiau sunkiausia, kaip matyti, jam buvo ne kareiviško gyvenimo sąlygos, ne prastas maistas, ne fizinis darbas, bet aplinka, t.y. sunkiausia jam buvo pakelti buvimą drauge su kitais žmonėmis. Nepamirškime, kad Wittgensteinas išėjo į karą savanoriu, kad būtų galėjęs to nedaryti, kad jis buvo kilęs iš Vienos aukštuomenės, o svarbiausia, kad buvo jautrios, labai subtilios sielos, ir kad jis troško dvasinio gyvenimo. O karo draugų nepasirinksi, ir veikiausiai jie nebuvo *labai* blogi žmonės, nors Wittgensteinas ištiesai skundėsi jų „piktumu“, „kvailumu“ ir „akiplėšiskumu“, o dažniausiai vartojo žodį *Gemeinheit* (niekšiškumas, niekšybė) – jie buvo tiesiog *kareiviai*, o ne genijai. Situacija daugiau nei suprantama, tačiau tam, kuris – būdamas kitoks – turi joje gyventi diena iš dienos, sunkiai pakeliama, ir jo uždavinys tampa ne „tiesiog gyventi“, bet *ištverti*. Wittgensteinas iš visų jėgų kovojo su depresija.

Šioje situacijoje mes netikėtai pamatome, kad labai daug įrašų Wittgensteino

dienoraščiuose baigiasi kreipiniu į Dievą, maldavimu, kartais net hipertrofuotu – už-ra-šy-tu *šauksmu*. Dažnai trumpų ataskaitų apie dieną pabaigoje skaitome: „Teesie Tavo valia“; „Dievas su manimi“; „Tesuteikia Dvasia man jėgų“; „Tesuteikia man Dievas jėgų! Amen. Amen.“; „Esu ligotas ir gyvenu blogą gyvenimą. Dieve man padėk. Esu vargšas nelaimingas žmogus. Dieve, išklausk mane ir suteik man savo ramybę. Amen“; „Dievas tebus su manimi Amžinybėje. Amen. Aš esu silpnas žmogus, bet jis mane iki šiol išsaugojo. Dievas tebus giriamas Amžinybėje, Amen. Aš atiduodu savo sielą Viešpačiui“ ir pan. Ar *po to* dar gali kilti klausimų, ar Wittgensteinas tikėjo į Dievą? Tačiau akivaizdu, kad *tai* nėra filosofo religija. Tai religija žmogaus, kuris kenčia.

Kreipiniai ir šauksmai nėra „mintys apie religiją“, tai jos manifestacija. Greita jų mes randame ir keletą įrašų, kuriuos gal ir galima vadinti „mintimis“. Kaip antai: „Žinoma, krikščionybė yra vienintelis *tikras* kelias į laimę. Bet kaip tuomet, jei kas nors tokią laimę paniekina? Ar nebūtų geriau, nelaimingam, beviltiškoje kovoje prieš išorinį pasaulį žūti? Bet toks gyvenimas yra beprasmis. Bet kodėl negyventi beprasmio gyvenimo? Ar tai nieko neverta?“ (8.12.14)⁵¹; „Gyventi nuodėmingai, reiškia nelaimingai.“ (11.8.16)⁵² „Žinai, ką turi daryti, kad gyventum laimingai; kodėl to nedarai? Nes esi neprotingas. Blogas gyvenimas yra neprotingas gyvenimas.“ (12.8.16)⁵³ Šias mintis (nesunku pastebėti, kad jos stokoja „originalo jėgos“ ir nėra tai, kas Wittgensteinas buvo iš tikrų-

jų, bet kilę daugiau iš Tolstojaus skaitymu įtakos) galima jau pavadinti „kriščiioniškomis“, tačiau matyti, kad tikroji Wittgensteino „religijos filosofija“ yra ne ta, kad išdėstomos „mintys apie religiją“, bet kad yra tam tikru būdu *jaučiama, mąstoma ir stengiamasi gyventi*; svarbiausia, kad kažkieno yra *šaukiamasi*, kažkieno *valią norima vykdyti*, kad su kažkuo (kas aukščiau) *turimas santykis*.

Wittgensteino šauksme nedalyvauja tarpininkas, kaip jis apskritai nedalyvauja jokiam šauksme. Kai žmogus šaukia – būtent tai ir yra pretenzija būti išgirstam, per-šaukiant visus „tarpininkus“. Taigi Wittgensteino paslėptoji religija yra „betarpiškas santykis su Dievu“ arba to dalyko siekis. Daugiau įrodinėti čia nereikia.

P a s t a b a: galima būtų paklausti, kodėl *Traktatas* yra būtent toks, kai *Slaptieji dienoraščiai* yra tokie? Galimas atsakymas: *Traktate* kalba filosofas. Tačiau kenčia ir šaukia žmogus.

4.4 Paskaitos apie religinį tikėjimą

Paskaitos apie religinį tikėjimą – tai Wittgensteino mokinių užrašai maždaug 1938 metais skaitytų paskaitų. Tai nėra jo kūrinys, ir užrašų autoriai nėra įsitikinę absoliučiu užrašytų dalykų tikslumu. Nepaisant to, iš sakinių struktūros ir minčių dėstymo nesunku atpažinti tai, kas jau vadinama *vėlyvuuoju Wittgensteinu*.

Pradedant jas nagrinėti, reikėtų išryškinti du dalykus, kurių vienas susijęs su sąvokomis, o kitas su gyvenimu, todėl pirmasis leidžiasi artikuliuojamas, o kitas nelabai.

Pradėsime nuo antrojo. Po *Slaptųjų dienoraščių* praėjo daugiau kaip dvidešimt metų. Tai yra toks laiko tarpas, per kurį net neryžtingiems ir gyvenimo bijantiems žmonėms gali šis tas nutikti. Wittgensteinas nebuvo nei viena, nei antra. Be to, jis buvo jautrus, gilus ir keistas, todėl netgi biografiniai duomenys (skandalingi ar nelabai), niekada neatspindės, kas vyko jo *viduje*. Tai ir turime turėti omenyje, kai šioje *Paskaitoje* skaitome, kad Wittgensteinas save vadina „netikinčiuoju“.

Be to – pereiname prie sąvokų – kalbėdamas apie „religinį tikėjimą“, kaip šis dalykas čia vadinamas – Wittgensteinas kalba apie tą tikėjimo pobūdį, kurį scholastai vadino *fides quae creditur* arba „tikėjimu, kurį tikima“, taigi veikiau apie tikėjimą *tiesomis* ar *dogmomis*, kai jo jaunystėje mes aptinkame veikiau *fides qua creditur* arba „tikėjimą kaip aktą“, t.y. asmeninį santykį. Ir nors Wittgensteinas kalba apie tai, kad tikėjimo dalykai turi „reguliuoti žmogaus gyvenimą“, jam šioje *Paskaitoje* rūpi būtent tikėjimo *turinys*, o ne tiesiog pats tikėjimo į Dievą faktas. Tikėjimo į Dievą – ir paties Dievo – klausimo Wittgensteinas čia apskritai nekelia.

Tris *Paskaitas* nagrinėsime išskirdami ir aptardami kiekvienos jų pagrindinę mintį.

4.4.1 Tikintysis ir netikintysis

Kaip galima spręsti iš užrašų, Wittgensteino pagrindinė mintis pirmojoje paskaitoje yra tokia: tarp tikinčiojo ir netikinčiojo nėra nei opozicijos, nei kontra-

dikcijos, t.y. nei priešstatos, nei prieštaravimo. Jie yra visiškai skirtingose plotmēsē (kā galima būtū išreikšti šīandien dažnai vartojama „nebedramatiškumo“ sāvoka. Dalykai yra nebedramačīai, kai jie nesusikerta). „Pasakytum, kad tarp jū yra milžiniška praraja.“⁵⁴ „Prarajos“ nederētū suprasti tiesiogīai – kaip gīlios īgriovos, per kuriā negalime nutiesti bent jau lieptelio ar virvēs, tarsi perėjimas īš vienos pusēs ī kitā īš principo būtū īmanomas, tik šīuo metu neturētume tam reikalingū priemoniū („virvēs“). Ne: Wittgensteinas sako, kad perėjimas tarp tīkinčīojo ir netīkinčīojo yra īš principo neīmanomas. Jie gyvena „skirtinguose pasauliuose“ arba *skirtingose pasaulio interpretacijose* (tačīau taip sakyti mes galētume tik tuomet, tarsi użīmtume pozicijā, kuri būtū „trečia“, ir kuri nebūtū nei viena, nei kita. Taip galbūt atsitinka, kai žmogus māsto, tačīau visi turbūt sutiks, kad gyvena žmogus ne interpretacijoje, bet pasaulyje). Antai samprotavimas: „īsivaizduok, kas nors serga ir sako: „Tai yra bausmē“, o aš saku: „Jeigu sergu, visai negalvoju apie bausmē“. Jeigu tu sakai: „Ar tu tiki priešingai?“ – tu gali vadinti tai tikėjimu priešingu dalyku, bet tai yra visiškai skirtinga nei tai, kā mes īprastai vadiname tikėjimu priešingu dalyku.“⁵⁵ Kodēl taip yra? Kiekvienas neigimas neigia tai, kas teigiama, panašīai kaip *ne-p* neigia *p*, ir jame slypi *p*, kuris ir yra bendrasis abiejū – teigimo ir neigimo – pagrindas ir atskaitos taškas. Neigimas yra priešingo dalyko teigimas ne tiesiogīai, bet per gramatinę formā, kuri tvirtinamā dalykā artikuliuoja per privatyvinį

ženklā (jeigu sakoma „Nelyja“, tai pasakoma, kad ore nėra lietaus lašū, kas yra visiškai pozityvaus dalyko nusakymas). Tuo tarpu netikėjimo religiniais dalykais išraiška neturi reikalo su faktiniu požymiu, ir *netikėti* šīuo atveju ir reiškia *netikėti*, t.y. „neturėti nieko bendro su tikėjimo tvirtinimu“. Netikėjimas nėra tikėjimo neigimas ar tikėjimas „priešingu dalyku“. Netikintysis tīkinčīajam neprieštarauja. Jis *netiki*. Tai reiškia, kad jokio bendro pagrindo tarp tīkinčīojo ir netīkinčīojo nėra. (Prieštarauti galima *kam nors*. Tuo tarpu netīkinčīajam čīa *nėra kam* prieštarauti. Jis tiesiog sako: „Aš negaliu pasakyti.“⁵⁶)

Taigi skirtumas tarp tīkinčīojo ir netīkinčīojo yra gramatiškai neartikuliuojamas. Jie priklauso skirtingoms sistemoms, kurios nėra pakeičiamos viena kita, ir tarp kuriū negali būti jokio „vertimo“. Jie gali vartoti tą pačią kalbā, ir skirtumas tarp jū gali ir *nepasirodyti* (o skirtumai, kuriū nematyti, kartais gali būti didžiausi, kaip sakoma, „lemtingi“).

Ir ne *faktai* ar faktinis neabejotinumas – kaip istorinis akivaizdumas – čīa gali nulemti. Faktai nėra tikėjimo *pagrindas*. Tikėjimo pagrindas yra tai, kas galētū paskatinti pakeisti gyvenimā. *Kaip* tai galētū įvykti, Wittgensteinas šīuo metu nežino. Šīuo metu jis yra *netikintysis*.

4.4.2 Netikintysis Wittgensteinas

Šīoje paskaitoje Wittgensteinas vardi- ja, kuo jis netiki. Jis netiki, kad statulos kraujuoja dēl antgamtinių priežasčių; jis netiki, kad galima pamatyti mirusį drau-

gą ar giminaitį; jis netiki, kad kas nors tiksliai susapnuos Paskutinio Teismo datą (nors pastaroji tema, kaip matyti iš viso dėstymo, jam yra aktuali). Žinoma, jis nežino, ką pats darytų, tiesiogiai *pats* susidūręs su tokiais reiškiniais – jis pripažįsta, kad negali visiškai atsakyti už tuometinę savo reakciją, tačiau žino, ką darytų „normaliomis aplinkybėmis“ – matyt, jei jo paties *būseną* būtų laikytina „normaliomis aplinkybėmis“ (kaip apibūdinti šią būseną? Kaip aišku iš teksto, tai būseną, kurioje Wittgensteinas atsakytų pats už save). Taigi, susidūręs su panašaus pobūdžio reiškiniais, jis juos traktuotų kaip „eksperimentą laboratorijoje, kuris – jo manymu – buvo atliktas blogai.“⁵⁷ Visus akivaizdumus, galimus pateikti kaip nurodytų reiškinių „antgamtiskumo“ įrodymus, jis laikytų „silpnais arba visai ne akivaizdumais“ (pvz., sapnus ar „mirusio draugo“ vaizdus). Tai, kad kai kurie žmonės išgyveno panašaus pobūdžio dalykus, jis laikytų net ne suklydimais – jis laikytų tai beprotybe („Yra atveju, kai aš pasakyčiau, kad jis išprotėjo...“) arba juokų krėtimu („... arba kad jis juokauja“⁵⁸). Galbūt – mąsto jis – jis ieškotų dar kitų interpretacijų. Taigi jis pripažįsta, kad religinis tikėjimas – *jeigu* jis pretenduoja į akivaizdumą – turi pretenduoti į visai kito pobūdžio akivaizdumą, nei akivaizdumai įprasta prasme – nes įprasta prasme tai, kas norima pateikti kaip evidencija, *jo* – netikinčiojo Wittgensteino – visai neįtikina. Jis netgi norėtų *neskatinti* tokio pobūdžio mąstymo.

Žodis „Dievas“, sako Wittgensteinas, yra ypatingas. Nors mes vartojame jį

tarsi vaizduodami asmenį, ir matome tarytum paveikslus, kuriuos šis žodžio vartojimas sugestionuoja, arba tuos, kuriuos piešia dailininkai, šie paveikslai nėra tokie kaip „tetų nuotraukos“. Tetas – jeigu jos dar nemirė – galima *palyginti* su jų nuotraukomis. Arba – kaip galime nuspėti – mes žinome bent jau techniką, kaip *galėtume* jas palyginti iš *principo*. Tuo tarpu Dievo paveikslų mes neturime su kuo palyginti ir net nežinome technikos – principo – *kaip* tai būtų galima padaryti.

4.4.3 „Paveikslas“

Ir apskritai, kalbėdami apie „pomirtinį gyvenimą“ – tą būdingiausią religinio mąstymo temą – mes darome tik tai, kad vartojame *paveikslus*, kurie kyla iš mūsų normalaus kalbos vartojimo technikos (šia prasme pats pasakymas „pomirtinis gyvenimas“ jau yra paveikslas, o tai, „yra“ jis ar „nėra“, jau yra kažkas pridėta. Užtai jis ir sako, kad „Visas *svoris* gali būti paveiksle.“⁵⁹ Jeigu kažkas pasakytų, kad tai ne viskas, jis sakytų „Niekai.“⁶⁰ Galų gale Wittgensteinas praneša: „Jeigu norėčiau pasakyti kažką daugiau, aš būčiau tiesiog filosofiškai arogantiškas.“⁶¹)

Jis nepriimtų jokių „privaičių“ mirties idėjų, kurios nekiltų iš įprastos žodžio „mirtis“ vartojimo technikos. Taip pat jis nežinotų, kaip atsakyti į klausimus, išnyks jis po mirties, ar ne. Panašaus pobūdžio klausimai daugeliu atvejų jį trikdė, nes jis ne tik kad nežino, kaip į juos atsakyti, bet nežino ir to, kaip juos suprasti.

Wittgensteinas tarytum sako: tikima paveikslais (pavidalais). Bet „paveikslas apie save nesako“ ar jis turi atitikmenį. O jei ir turėtų, svarbu turėti omenyje, kad

panaudojus skirtingus projekcijos metodus, paveikslas gali vaizduoti bet ką.

Wittgensteinas netiki paveikslais. Bet jis nesako, ar tiki į Dievą.

5. „PABIRŲ PASTABŲ“ PABIROS PASTABOS

Paskaitose susidūrėme su „viešu“ tekstu. O – kaip matyti iš *Slaptųjų dienoraščių*, *Užrašų* ir *Traktato* sugretinimo – Wittgensteino slaptieji ir viešieji tekstai skiriasi. Rinkinį *Pabiros pastabos* (beje, surinktą savavališkai) sudaro daugiau asmeninio pobūdžio įrašai – įrašai apie dalykus, kurie kiek skiriasi nuo Wittgensteino kalbos–logikos–matematikos magistralės. Čia jis rašo apie muziką, Šekspyrą, save, ir iš tiesų nemažai rašo apie religiją. Ir čia nėra pastebima ryškaus atotrūkio tarp, sakysime, 1929 ir 1950 metų įrašų, nors ankstesnieji pasižymi kiek metafizine „aura“, o vėlesnieji – daugiau sąmojingu „empirizmu“. Antai 1929-aisiais jis rašo: „Tiktai antgamtiška gali išreikšti Antgamtišką“⁶². Kas tai būtų – mes jaučiame, kad ši mintis yra graži – vėlyvosios filosofijos terminais tai atrodo visiškai nepamąstoma. (Bet ar iš tikrųjų? Tai, kad Antgamtiška yra neišreiškiamą, nereiškia, kad To nėra. Jei gu prisiminsime, kad Wittgensteinas vėliau – 1938 metais savo *Paskaitose* – demistifikuoja religiją kaip „paveikslų“ vartojimą, mes galėsime „atmušti sviedinuką“ šitaip: dalyko neišreiškiamumo teigimas presuponuoja dalyko egzistavimą, tik jo išraiškos priemonės pripažįstamos neadekvačiomis; o jei ant sienos kabo paveikslas, tai nėra įrodymas, kad to, ką jis vaizduoja, nėra; ir niekas nėra

toks paikas, kad manytų, jog paveikslas sutampa su tuo, ką jis vaizduoja. Visi žino, kas yra paveikslas).

Kadangi jau perėjome prie dalyko – t.y. prie religijos temos – *Pabiros pastabose* nėra jokio lūžio, kuris parodytų, kaip apie „antgamtiškumą“ kalbantis jau nebejaunas Wittgensteinas staiga taptų pašaiptu ir skeptišku „netikinčiuoju“. Priešingai – jo požiūris į religiją yra *ją teigiantis*. Religija jam siejasi su gyvenimo „spalvomis“ „aistra“, kai tuo tarpu filosofija – su „šalčiu“, „pilkumu“ ir būtent dėl to – „kvailumu“⁶³. Vienu metu jis netgi yra pasiryžęs konkrečiai religinei praktikai: „Išpažintis privalo būti naujo gyvenimo dalimi“⁶⁴, bei pripažįsta, kad – nors ir tiesiogiai neišpažįstant tikėjimo Juo – vien tai, kad „girdėjome apie Kristų“, priverčia mus jaustis kaip vaiką, „kuris žino, kad kažkas su juo yra kambaryje“⁶⁵. Taigi čia kalbama apie tai, kad religija suteikia saugumo garantiją, ir neturi nieko bendro su proto mirtimi – „Religija kaip beprotybė yra beprotybė, kylanti iš nereliginumo“⁶⁶ – bei tragedija – „Nevaidink tragedijos, t.y. dangaus ir pragaros žemėje. Teisę į dangų ir pragarą aš pasilaikau sau.“⁶⁷ Taip sako Wittgensteino įsivaizduojamas krikščionybės Dievas.

Kalbėdamas apie religiją, Wittgensteinas daugiausia ir kalba apie krikščionybę, ar net tiesiog apie ją.

Krikščionybė jam nėra ritualai. Tai yra „faktinio žmogaus gyvenimo proceso aprašymas“⁶⁸. „Ramūs ir skaidrūs Evangelijų šaltiniai“, „nusižeminimas“ (*Demut*), visų žmonių lygybė ir paties Dievo žmogiškumas jam atrodo nesuderinami su Pauliaus įvedama Bažnyčia ir jos hierarchijomis⁶⁹, tačiau jis pripažįsta, kad galbūt nėra priaugęs iki tinkamo šio dalyko supratimo – religijoje egzistuoja „lygmenys“, ir kas vienoje pakopoje atrodo tinkama, kitoje atrodo kaip „nerelegingumas, nepakenčiama nesąmonė“⁷⁰. Ir istoriškumas nėra nei šio tikėjimo patvirtinimas, nei paneigimas – tikėjimas grindžia pats save: „Tikėjimas yra tikėjimas tuo, ko reikia mano širdžiai, mano sielai, o ne mano spekuliuojančiam protui.“⁷¹ Krikščioniškasis tikėjimas yra „priebėga didžiausiame varge“⁷². Tačiau Wittgensteinui „nieko nesako“ vadinti Kristų „Viešpačiu“, nors jis gali vadinti jį „Dievu“ ar „Provaizdžiu“⁷³; ir jeigu Senasis Testamentas jam atrodo „kūnas be galvos“, o Naujasis Testamentas – šio kūno „galva“, galvą jis galėtų įsivaizduoti ir be „karūnos“ (supraskite: apaštalų mokslo⁷⁴). Nejausdamas poreikio tikėti ar grįsti tikėjimą stebuklais, Wittgensteinas krikščionių religiją suvokia ne kaip instituciją, bet kaip pagalbą žmogui, kurio – kaip vienišo žmogaus – vargas yra didesnis už viso Žemės rutulio vargus⁷⁵. Kaip toji pagalba gali būti suteikiama?

Religinis tikėjimas – tai „aistringas apsisprendimas tam tikrai sąryšingai sistemai“, kuri yra pats „gyvenimo būdas“ arba „būdas spręsti apie gyvenimą“⁷⁶, ir kuris beviltiškoje padėtyje gali padėti rasti išeitį *instruktoriaus* – jei tos sistemos

dar mokomasi – arba savo paties dėka, kai ši sistema jau veikia žmoguje iš vidaus. Iš to sektų, kad krikščionybė – kuri ir yra čia turima omenyje – yra būdas, *padedantis* žmogui gyventi pasaulyje, *pasitikint* (*Vertrauen*)⁷⁷, kad kažkas tau padeda, ir neturint jokio ryšio su prietarais, funkcionuojančiais kaip „klaidingas mokslas“⁷⁸. Todėl Wittgensteinui sunku patikėti kai kuriomis „tiesomis“, kurių paaiškinimo savo „normaliu protu“ jis negali suvokti (čia turime omenyje išrinktumo malonės doktriną), ir kurios, atrodytų, nesuderinamos su religijos kaip „pagalbos rankos“ samprata. Galima būtų net pasakyti – „nesuderinamos su mąstymu“. Mąstymas religijoje yra privalomas, ne tik kad galimas. O atskira „religinio mąstytojo“ sąvoka Wittgensteinui siejasi su šokėju ant lyno – eiti sunku, bet galima⁷⁹. (Tačiau galbūt derėtų pasakyti, kad būti „religiniu mąstytoju“ yra kažkas kita nei tikėti į Dievą).

Taip, „Žmogui tai, kas Amžina, Svarbu, yra uždengta neperžvelgiama uždanga. Jis žino: ten yra kažkas, bet jis to nemato. Uždanga atspindi dienos šviesą.“⁸⁰ Dienos šviesa – mūsų įprasto gyvenimo metafora, ir nieko kito mes nepamatysime – religija galbūt moko mus, *kaip* reikėtų į visa tai žiūrėti. Antai „Sekmadienis nėra tiesiog ramybės, poilsio laikas. Mes turėtume [sekmadienį] į savo darbą pažvelgti iš išorės, ne iš vidaus.“⁸¹ Krikščionybė nėra „Dievo teorija“, tai yra gyvenimo praktika, kurioje tam tikri žodžiai įgyja savo reikšmę (visų pirma žodis „Dievas“⁸²); tačiau tai yra žodžiai, susiję su įprasta religine, o ne „filosofinio gyvenimo“ praktika; tokio dalyko kaip

„krikščioniška filosofija“ apskritai *neturėtų būti*: „Jeigu krikščionybė yra tiesa, tuomet visa jos filosofija klaidinga.“⁸³ („Dievos šviesoje“ reikia gyventi; o apie tai, ko nematome, negalime kalbėti. Mūsų kalba pritaikyta matomiems objektams, o mūsų akys – pasauliui). Ar galima (klasikinė filosofijos tema) įrodyti Dievo, kurio *nematai*, egzistavimą?

Wittgensteinas neneigia, kad toks įrodymas galimas, tačiau nurodo, kad tų, kurie sugalvoja panašaus pobūdžio įrodymus, argumentai remiasi jau esančio jų pačių tikėjimo analize, tačiau jie patys prie tikėjimo nepriėjo panašių argumentų keliu⁸⁴. O ką nors įtikinti Dievo egzistavimu reikštų jį tam tikra prasme „išauklėti tam tikru būdu sutvarkyti savo gyvenimą“⁸⁵. Wittgensteinas atkakliai nori mokyti ne doktrinos, bet gyvenimo *praktikos*. Geriausiai prie tikėjimo priveda ne žodžiai, įrodymai ar pamokslai. Geriausiai tikėjimo į Dievą išmoko *gyvenimas*. Wittgensteinas netgi sako – [gyvenimas] *priverčia* prieti prie Dievo sąvokos⁸⁶. O tikint klausimų nesumažėja – jų dar padaugėja. (Pavyzdžiui, paradoksas – kaip Dievas gali nuteisti žmogų, jeigu jis buvo sukurtas taip, kad nusidėtų? Kodėl siuntė pagundą, stipresnę už jo prigimtį? Tokio pobūdžio mąstymą Wittgensteinas vadina ne religiniu mąstymu,

bet *mokslinėmis* hipotezėmis⁸⁷. Ir ką sako jo „Jeigu tu nori pasilikti religingume, tu turi *kovoti*?“⁸⁸ Su kuo?)

Paskutiniai įrašai

Iš paskutiniųjų Wittgensteino gyvenimo metų įrašų – jie turėjo būti parašyti tarp 1951-ųjų sausio 1-osios iki balandžio 29-osios – į rinkinį įtraukti trys, ir du iš jų susiję su religija. Iš pagarbos filosofui cituojame ištisai:

„Dievas gali man pasakyti: „Aš teisiu tave tavo nuosava burna. Tu purteisi iš pasibjaurėjimo dėl nuosavų veiksmų, kuriuos matei atliekant kitus“⁸⁹.

„Ar tikėjimo velniu prasmė ta, kad ne viskas, kas mums ateina kaip įkvėpimas, yra iš gero?“⁹⁰.

Apie ką *mes* mąstysime savo gyvenimo pabaigoje? Ar šiose Wittgensteino mintyse nėra išreikšta kažkas visuotina? Gal iš tiesų gyvenimo pabaigoje yra sugrįžtama prie paprasčiausių religinių realijų (t.y. minčių apie Dievą, velnią, pragarą ir rojų) ?

Po šių Wittgensteino *Pabirų pastabų* aptarimo atkakliai įrodinėti tezę, kad Wittgensteinas buvo religijos filosofas (bet ne „religinis mąstytojas“) atrodo nebūtina. Rašyti nedaug nereiškia rašyti blogiau.

6. DVI IŠMINTIES FORMOS. KANTAS IR WITTGENSTEINAS *IN NUCE*

Kantui religija yra moralė. Tačiau moralėje yra spragų (pavyzdžiui, ką mums veikti sekmadienį?). Todėl mes – jeigu bus leista čia atsirasti šiai gramatinei formai – manytume, kad Kanto po-

žiūris yra geras ir sveikintinas, jeigu mąstome apie atvejus, kai žmogus yra „religingas, bet nedoras“, ir mąstydami apie tikro žmogiškumo idealą, mes vėliau pasirinktume tiesiog dorą žmogų.

Visa tai yra tiesa. Tačiau doras žmogus gali būti ir religingas, ir ne, vadinasi, religija ir moralė yra skirtingos sąvokos. Jeigu dabar vieną subordinuosime antrai, elgsimės visiškai savavališkai, ir taip užtušuosime tų sąvokų „skiriamąjį požymį“ (*differentia*). Kanto pomėgis „suskirtyti sąvokas“ kažkodėl jo paties čia liko nerealizuotas. Religija nėra moralė, nors stengtis diegti moralę yra išmintinga.

Wittgensteinas pritarė Kantui, kad religijos esmė nėra kultas, ritualai ir apeigos. Jų abiejų kertinė mintis yra ta pati – religijos esmė yra geras gyvenimo būdas. Tačiau Wittgensteinas yra arčiau įprastos religijos kaip atvangos, atgaivos ir išsigelbėjimo sąvokos (kuri čia vartojama ne metafizine, o specifiskai religine reikšme kaip pagalba žmogui). Būtent taip mes ir apibūdintume Wittgensteino religijos sampratą: religija – pagalba žmogui. Moralės sąvoka Wittgensteinui nėra labai aktuali. Geras gyvenimo būdas jo mąstymo kontekste turėtų būti suprstas tiesiog kaip *geras* (gal net gero žmogaus ar geros kokybės („aistra“) gyvenimo būdas. Religinė gyvenimo praktika gali turėti savyje moralę, tačiau tik kaip išorinį vaizdą – gilumoje religingų žmonių elgesio *motyvai* visai nėra mora-

lė. Jų motyvai yra *religiniai*, o ne moralūs (todėl Wittgensteinas, skirtingai nuo Kanto, suvokia „sekmadienio problemą“). Štai kodėl moralės sąvokos mes čia ir nevartotume. Religija Wittgensteinui – tai pažiūra į gyvenimą, kuri kyla iš paties gyvenimo pamokų. Tai yra daugiau išvada – gyvenimo stebėjimų apibendrinimas – negu prielaida.

Kantui moralė yra prielaida ir netgi būtina prielaida. Tokia pažiūra yra, be abejo, tvarkingos ir stabilios visuomenės veiksnys, tikra, patikrinta išmintis. Tačiau ką tai duoda žmogaus *sielai*? Už dorą elgesį Kantas laiduoja dangų, tačiau žmogui kartais kai ko prireikia dar šiame pasaulyje, ir prireikia *ne* moralės. Jam prireikia ryšio su Dievu.

Taigi žmogui prireikia net ir ne „gyvenimo praktikos“, kaip manė Wittgensteinas. O gyvenimas, Wittgensteino jaunystėje įsivaizduotas kaip pasaulis ar kaip substancionali jėga, taip pat nėra Dievas. Jeigu gyvenimas būtų Dievas, mums jo nereikėtų.

Kai žmogui reikia Dievo, jo santykis su Juo ir vadinasi religija. Todėl *tai* nėra nei moralė, nei gyvenimo praktika, tačiau gali būti ir viena, ir kita, su tam tikrais esmingais papildymais. *Kokie jie?*

7. ŠIS TAS APIE PROBLEMOS ESMĘ

Jeigu kepėjas pabandytų aiškinti darytojui kaip reikia balinti sienas, savaime aišku, kad rezultatai nebūtų verti pagyrimo. O ką daryti tokiais atvejais, kai filosofas bando aiškinti tikintiesiems, kokia turi būti tikroji religija? Tai turėtų būti formaliai leistina tik tokiu atve-

ju, jei jis pats būtų religingas; priešingu atveju jis tiesiog stokoja reikiamos kompetencijos.

Panašiai nutinka ir tais atvejais, kai filosofas, net ir turėdamas nuoširdžiausius ketinimus, išvelgdamas gilią religijos prasmę, grožį, kilnumą, etc., etc., bando

kalbėti apie ją, t.y. suprasti, pateisinti ir pagrįsti iš išorės. Tačiau tiems, kurie tiki, kalbėjimas apie ją yra neaktualus – jie ne mąsto, o meldžiasi; tiems, kurie netiki, jis yra paprasčiausiai neįdomus. Be to, neturint kompetencijos – t.y. netikint ar nesant religingu – tos kalbos tikinčiųjų neįtikins, nes prašaus pro šalį; o kokį nors ieškantį netikintį suklydins. Tad kokia yra religijos filosofijos prasmė?

Kalbos apie religiją nėra religija. Religijos filosofija formaliai atrodo galima tik iš religijos, t.y. tik iš jos vidaus. Kita vertus, protingas religingas žmogus apie tai per daug nekalbės, o jei kalbės, tai visko nesakys, o jei ir sakys, tai visko ne-pa-sakys. Jis ne-iš-sakys to, kame gyvena, ir to nekonceptualizuos, nes tai neįmanoma.

Kantas ir Wittgensteinas kalbėjo apie religiją. Kalbėjo puikiai. Tačiau jie kalbėjo su mąstytojų kompetencija. (O „Wittgensteino šauksmas“ jau nėra filosofija).

Literatūra ir nuorodos

- ³¹ Cituojant nurodomų tezių lietuviškas vertimas suderintas su originalu ir visais atvejais, išskyrus 6.432, su juo sutampa. Žr. *Tractatus logico-philosophicus*. The german text of Ludwig Wittgenstein's Logisch- philosophische Abhandlung. Transl. D.F. Pears and B.F. McGuinness. – London and New York: Routledge and Kegan Paul, The Humanities Press, 1974. T. p. Wittgensteinas L. *Tractatus logico-philosophicus*. Vertė R. Pavilionis // *Rinktiniai raštai*. – Vilnius: Mintis, 1995, p. 110.
- ³² Ten pat.
- ³³ Ten pat, p. 111.
- ³⁴ Ten pat.
- ³⁵ Ten pat, p. 112.
- ³⁶ Ludwig Wittgenstein. *Notebooks 1914–1916*. Ed. G.H. von Wright and G.E.M. Anscombe. Transl. G.E.M. Anscombe. – Oxford: Blackwell, 1961, p. v.

Netgi paties didžiausio mąstytojo kompetencija religijos neišsemia. Ir kartais galbūt geriau, kai filosofas apsiriboją savo proto išvadomis ir skepticizmu (kaip kartais Kantas ir „netikintysis Wittgensteinas“), nei pradeda dėstyti tai, kame neturi dalies.

Todėl tai, ką pasakė šie du mąstytojai, yra vertinga: religijos esmė nėra ritualų drabužis. Bet ji nėra ir tai, ką jie sakė (o daugeliui religingų žmonių ritualai visai nekluduoja; priešingai – jie turi prasmę. Tad kodėl turėtų ateiti filosofas ir juos mokyti religijos? Iš kur jis tai žino?)

Tad kas yra religija? Dalykas, viena vertus, paprastas, kita vertus – sunkus. Išminties formos keičia viena kitą, tačiau tai yra tik formos, o ne pati išmintis. (Santykis turi du narius, nepamirškime, kad yra ir antroji santykio pusė. Ir nebūtų nieko nuostabaus, jei ji ir būtų pati svarbiausia.)

- ³⁷ Ludwig Wittgenstein. *Vermischte Bemerkungen / Culture and Value*. Ed. G.E. von Wright. Transl. P. Winch. – Oxford: Blackwell, 1980, p. 30.
- ³⁸ *Notebooks 1914–1916*, p. 6.
- ³⁹ Ten pat, p. 19.
- ⁴⁰ Pats žodis „Dievas“ aptinkamas jau ankstesniame įrašė, datuojamame 6.5.16 (Ten pat, p. 72), tik ne tikėjimo, o, veikiau, gamtos dėsnių problemos kontekste.
- ⁴¹ Ten pat, p. 91.
- ⁴² Ten pat, p. 73.
- ⁴³ Ten pat.
- ⁴⁴ Ten pat, p. 74.
- ⁴⁵ Ten pat, p. 79.
- ⁴⁶ Ten pat, p. 74.
- ⁴⁷ Ten pat, p. 79.
- ⁴⁸ Ten pat.
- ⁴⁹ Ten pat, p. vi.

- ⁵⁰ Ludwig Wittgenstein. *Geheime Tagebücher 1914-1916*. Hrsg. von W. Baum. – Wien: Turia & Kant, 1991, p. 161.
- ⁵¹ Ten pat, p. 50.
- ⁵² Ten pat, p. 76.
- ⁵³ Ten pat.
- ⁵⁴ Ludwig Wittgenstein. *Lectures on Religious Belief // Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief*. Compiled from the Notes taken Yorick Smith, Rush Rees and James Taylor. Ed. C. Barret. – Oxford: Blackwell, 1970, p. 53.
- ⁵⁵ Ten pat, p. 55.
- ⁵⁶ Ten pat.
- ⁵⁷ Ten pat, p. 61.
- ⁵⁸ Ten pat, p. 62.
- ⁵⁹ Ten pat, p. 72.
- ⁶⁰ Ten pat, p. 71.
- ⁶¹ Ten pat, p. 72.
- ⁶² *Vermischte Bemerkungen*, p. 3.
- ⁶³ Ten pat, p. 56.
- ⁶⁴ Ten pat, p. 18.
- ⁶⁵ Ten pat, p. 13.
- ⁶⁶ Ten pat.
- ⁶⁷ Ten pat, p. 14.
- ⁶⁸ Ten pat, p. 28.
- ⁶⁹ Ten pat, p. 30.
- ⁷⁰ Ten pat, p. 32.
- ⁷¹ Ten pat, p. 33.
- ⁷² Ten pat, p. 46.
- ⁷³ Ten pat, p. 33.
- ⁷⁴ Ten pat, p. 35. Pateikiama mintis yra Wittgensteino, o ne mūsu.
- ⁷⁵ Ten pat, p. 46.
- ⁷⁶ Ten pat, p. 64.
- ⁷⁷ Ten pat, p. 72.
- ⁷⁸ Ten pat.
- ⁷⁹ Ten pat, p. 73.
- ⁸⁰ Ten pat, p. 80.
- ⁸¹ Ten pat.
- ⁸² Ten pat, p. 82.
- ⁸³ Ten pat, p. 83.
- ⁸⁴ Ten pat, p. 85.
- ⁸⁵ Ten pat.
- ⁸⁶ Ten pat, p. 86.
- ⁸⁷ Ten pat.
- ⁸⁸ Ten pat.
- ⁸⁹ Ten pat, p. 87.
- ⁹⁰ Ten pat.